

## 20. YÜZYIL BAŞLARINDA KAZAN TÜRKLERİNDE BASIN- YAYIN FAALİYETLERİ VE ÜLFET GAZETESİ

VECİHİ SEFA FUAT HEKİMOĞLU\*

ARMAN ABDİKALIKOV\*

**Öz:** Asırlardır Çarlık Rusya emperyalizmi altında yaşayan Rusya Türklerinde, 19. Yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında kültürel uyanış hareketi gözlemlenmeye başlamıştı. Bu uyanış hareketinde gazetecilik faaliyetleri de önemli yer tutmuştur. Gaspıralı İsmail'in, Kırım-Bahçesaray'da çıkardığı "Tercüman" gazetesi, Çarlık Rusya'sındaki Türklere, kültürel anlamda önder olmuştu. Rusya Türklerinin saygın isimlerinden Abdürreşid İbrahim'in redaktörlüğünde yayımlanan "Ülfet" gazetesinin de bu alanda önemli hizmetleri olmuştur. Bu çalışmada, Ülfet gazetesinin kültürel uyanış hareketine katkısı incelenecektir.

**Anahtar Kelimeler:** Abdürreşid İbrahim, İdil-Ural, Rusya, Gazetecilik

### PRESS AND PUBLISHING ACTIVITIES OF THE KAZAN TURKS IN THE EARLY 20<sup>TH</sup> CENTURY AND ÜLFET NEWSPAPER

**Abstract:** A cultural awakening movement began to be observed in the Russian Turks, who had been living under Tsarist Russian imperialism for centuries, at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. Journalistic activities also played an important role in this awakening movement. The "Terciman" newspaper published by Ismail Gasprinsky in Crimea-Bakchisaray became a cultural leader for the Turks in Tsarist Russia. "Ülfet" newspaper, published under the editorship of Abderreshid Ibrahim, one of the respected figures of the Russian Turks, also provided important services in this field. In this study, the contribution of Ülfet newspaper to the cultural awakening movement will be examined.

**Keywords:** Abdurreshid Ibrahim, Idel-Ural, Russia, Press.

---

\* Doç. Dr. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Kütahya, Türkiye, [sefatuat@hotmail.com](mailto:sefatuat@hotmail.com), ORCID: 0000-0002-6095-7512

\* Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, Almatı, Kazakistan, [abdykalykov-arman@mail.ru](mailto:abdykalykov-arman@mail.ru).

## Giriş

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başı, asırlardır baskıcı Rusya İmparatorluğu hükümetleri tarafından yönetilen Rusya Türkleri için sosyal, siyasal ve kültürel alanda uyanışın başladığı dönem olmuştur. Türkistan bölgesinin Rus idarecileri bu durumun farkındaydı. Özbekistan Devlet Arşivlerinde bir belgede kaydedilen, “Çin sınırlarından, Atlas Okyanusuna kadar tüm İslam aleminde bir canlanma başlamıştır ve buralarda yaşamakta olan Müslümanların Hıristiyan egemenliğinden kurtulma girişimleri yaygınlaşmıştır. Çarlık hükümetimiz altında ömür sürmekte olan, yer-yer sayıları azınlıkta kalsa da Kafkas Müslümanları ile Tatarlar arasında da bu tür olaylar gözlemlenmektedir”<sup>1</sup> sözleri bunu ispat etmektedir.

Kazan şehri, 18. yüzyılın ortalarında Rusya Türklerinin en önemli uyanış merkezlerinden biri haline gelmişti. Abdunasır Kursavî, Şehabeddin Mercanî, Hüseyin Feyizhanî ve Kayyum Nasırî gibi aydınlar, bu uyanışın temellerini atmışlardı. Bu uyanışın temelleri özgürlükleri kısıtlayan ve din olgusunu ön plana koyan geleneksel eğitim sisteminin yerine Rusya Türklerinde modernleşmeyi koyan çağdaş eğitim usulüyle atılmıştı. Eğitimde modernleşme Azerbaycan’da Seyit Azim Şirvani tarafından açılan batılı tarzda açılan mekteplerle başlamış olmakla birlikte İsmail Gaspıralı ile sistematik bir hal almış ve yaygınlaşmıştır. Gaspıralı için eğitim ulaştırılması gereken bir amaç değil, modern bir toplum olabilme yolundaki bir araçtır.<sup>2</sup>

Bu aydınlar arasında Şehabeddin Mercanî, Rusya Türklerinin, sosyal ve kültürel alanda uyanışın habercisi olarak gösterilmektedir.<sup>3</sup> Mercanî, aynı zamanda Tatar ulusal kimliğinin kurucularından biri olarak da zikredilmektedir. O, etnik bir birim olan İdil-Ural bölgesi Türklerini, Altın Orda Hanlığının bakiyeleri olarak siyasî birim şeklinde bütünleştirerek tanımlamıştı.<sup>4</sup> Kazan Türkleri 19. yüzyılın sonlarına kadar, millî kimlikleri olarak kendilerini *Müslüman* diye tanımlarken, kullandıkları dile de bilinçsiz bir şekilde *Türk Dili* demektedir. İşte bu ortam içinde Mercanî, *Müstefadü'l*

<sup>1</sup> Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi, (ÖCMDA), Fon: İ-1, Kayıt No: 31 Dosya No: 540, s. 5.

<sup>2</sup> Y. Özkaya, “Rusya Türklerinde Modern Eğitimin Mimarı: İsmail Gaspıralı”, *Turkolojiya*, S. 1 (105), 2001, s. 84.

<sup>3</sup> Aleksandr S. Zenkovsky, *Rusya’da Pantürkizm ve Müslümanlık*, (Çeviren İzzet Kantemir), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 21-22.

<sup>4</sup> Rıdvan Akın, *Osmanlı Devleti’nin Dağılıma Devri ve Türkçülük Hareketi (1908-1918)*, Der Yayınları, İstanbul, 2002, s. 228.

*Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar* adlı, Kazan Tarihini anlattığı kitabını Kazan Türkçesiyle kaleme almış ve bu eserinde Kazanlı Müslümanlara din ile milliyetin de var olduğunu izah etmiştir.<sup>5</sup> Şehabeddin Mercanî'nin söz konusu eserindeki şu sözleri son derece dikkat çekicidir:

“Dinden başka, toplumları birleştiren bir de milliyet duygusu vardır. Bazıları Tatar olmayı küçümseyerek, “biz Tatar değil Müslümanız” diye gereksiz söylemler sarf etmektedirler. Ey Miskin! Senin Müslüman oluşundan başka, milliyetinin de var oluşunu, düşmanın bilmesi seni niye ürkütüyor? Elbette o, senin toplumunu dağıtmak için Türklüğünden söz etmeyip, seni sadece Müslüman olarak adlandıracaktır”.<sup>6</sup>

Şehabeddin Mercanî'nin asıl ünü, onun vefatından sonra yayılmıştır. 20. yüzyılın başından itibaren, Rusya Türkleri arasında Ceditçi<sup>7</sup> ve ilerici aydınların ön plana çıkmasıyla birlikte o, örnek bir şahsiyet olarak gösterilmeye başlamıştır. Yusuf Akçura, Mercanî'yi, Türklerin dinî yenileşme hareketinin önderi olarak kabul ederken, Hadi Atlasî, Müslümanların *Luther'i*, Rızaeddin Fahreddin ise, *M. Reşîd Rıza* ve *Muhammed Abdüh* ayarında islahatçı olarak sunmuştur.

Gazetecilik faaliyetleri için Kazan'da bulunduğu sırada, oradaki ulemadan sadece Mercanî'nin desteğini gören İsmail Bey Gaspıralı, gazetesi *Tercüman*'da onun hizmetleri hakkında sitayişle söz etmiştir. Mercanî'nin İslâm dini ile modernliği uzlaştıran yeni yorumları, 19. yüzyılın son çeyreğinde, bir taraftan modernleşme çabası içindeyken, diğer taraftan dinî kaidelere de bağlı kalma gayreti içindeki Rusya Müslümanlarının yaşam tarzlarına denk düşmekteydi. O, birçok din aliminin tepkisini göze alarak, Tatarların ilerlemesinin yolunun din ilimleri ile Rusçayı iyi derecede bilen din adamı ve öğretmenlerin yetişmesinden geçtiğini savunmuştur. Özellikle fen

<sup>5</sup> Yusuf Akçura, *Türkçülükün Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s. 75-76.

<sup>6</sup> İhsan Ilgar, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s. 21.

<sup>7</sup> Geleneksel yöntemler kullanarak sadece okuma yazma ve ilmihal öğretene ve Kuran'dan bazı sureler ezberleten *Usul-Kadim* olarak adlandırılan eski eğitim sistemine karşı çıkarak, Batı'daki yöntemleri kullanarak okuma ve yazmayı daha hızlı öğrenilmesini sağlayan yeni eğitim sistemine *Usul-i Cedit*, bu sistemi savunanlar da *Ceditçi* olarak adlandırılmıştı. Bu sistemin en önemli temsilcisi İsmail Gaspıralı'dır. Ceditçilik hareketi başlangıçta, ticaret ve sanayinin diğer Türk ülkeleriyle karşılaştırıldığında daha gelişmiş durumda bulunan Kırım, Kazan ve Azerbaycan'da gelişim göstermiştir. Sonraki yıllarda Kadimcilerin muhalefetine rağmen Türkistan'da da Ceditçi okullar açılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Taha Akyol, “Ceditçilik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul 1993, s. 211-212.

bilimlerini öğrenenlerin ve sorumlu mevkilerde bulunan kişilerin devlet kanun ve nizamlarından doğru bir şekilde haberdar olabilmeleri için resmî dili bilmelerinin şart olduğunu dile getirmiştir. Bununla birlikte, Rusların geleneklerinin alınmasından, Tatarların kendi aralarında Rusça konuşmalarından ve ana dile Rusça kelimeler sokulmasından kesinlikle kaçınılması gerektiğini de belirtmiştir.<sup>8</sup>

Daha önceki askerî başkaldırı hareketlerinin, çok sayıda insan kaybından başka bir sonuç vermemesi üzerine Rusya Türkleri, imparatorluk içinde Ruslarla eşit haklara sahip bir şekilde hayatlarına devam edebilmek için, kültürel olarak gelişip, siyasî mücadele yürütmenin yollarını aramaya başlamışlardı. Bu bağlamda, Rusya Türkleri arasında kültürel uyanış ilk olarak, Çarlık hegemonyası altına en erken girmiş olan Tatar (Kırım-Kazan) ve Başkurt aydınları vasıtasıyla başlamış ve zamanla diğer Türk halkları arasında yayılmıştır. İsmail Gaspıralı'nın "*Tercümanı*" ve Fatih Kerimi'nin "*Vakî*" gazeteleri, Rusya Türkleri arasında ulusal bağımsızlık fikrinin doğmasına ve gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.<sup>9</sup> Bununla birlikte, Hasan Bey Zerdabî tarafından çıkarılan *Ekinci* ve Abdürreşid İbrahim'in *Üllet* gazeteleri gibi yayın organlarının da bu hususta önemli hizmetleri olmuştur.

### **Kazan Türklerinde Basın Faaliyetleri**

Kazan Türklerinde gazetecilik faaliyetleri, Rusya İmparatorluğundaki diğer Türk halklarına göre daha geç sayılabilecek bir zamanda başlamıştır. İmparatorluk başkenti St. Petersburg'da, Eylül 1905'te Ataullah Bayezidov'un editörlüğünde basımına başlanan, *Nur* gazetesi, Kazan Tatarca'sı ile çıkan ilk yayın organıdır. Ancak bu durumu bölge halkının bilgisizliği ya da Tatar, Başkurt gibi İdil-Ural Türklerinin modern dünyanın yeniliklerini takip etmeyişleri ile açıklamak son derece hatalı olur. Kazan Türklerinin gazetecilik faaliyetlerinde geç kalmalarının en önemli sebebi Rus hükümetinin baskıcı ve engelleyici politikalarıdır. Bu bölgede gazetece çıkarma faaliyetleri, yaklaşık yüz yıllık mücadelenin neticesinde gerçekleşebilmişti. Tatarlar, daha 19. yüzyılın başında, 1808 yılında Kazan Üniversitesi aracılığı ile yarısı Rusça olmak üzere *Kazan Haberleri* adlı bir gazete çıkarmak için yetkili mercilere başvurmuş, ancak müspet bir cevap alamamıştı. Ardından 1834 senesinde Kazımbek tarafından *Bahrü'l Ahbar* adlı bir gazete çıkarmak için yapılan müracaat da aynı sonuçla karşılaşmıştı. Bunlara ilave olarak, P. Paşino'nun da

<sup>8</sup> Ahmet Kanlıdere, "Mercani", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara, 2004, s. 170-171.

<sup>9</sup> Mambet Koygeldiyev, *Uttuk Sayasi Elita*, Jaln Baspası, Almatı, 2004, s. 208-209.

*Fayda* adlı bir dergi çıkarmak için yetkili mercilerde bulunduğu girişimden de bir sonuç çıkmamıştı.

Kuzey Türklüğü olarak adlandırılan İdil-Ural bölgesi, 20. yüzyılın başında, eğitilmiş ve kültürlü insanların yaşadığı coğrafya idi. 1905 yılında Kazan şehrine, diğer ülkelerde basılan yaklaşık 200 Müslüman gazetesi gelmekteydi. Bunlar arasında en çok okunanları Tiflis'te çıkan *Şarkî Rus* ve İsmail Bey Gaspıralı'nın *Tercümanı*'ı idi. Tatarlar bu gazeteleri sadece okumamış, yolladıkları yazılarla onlara katkıda da bulunmuşlardı. Fatih Kerimî, Zakir Remiyev ve Rızaeddin Fahreddin gibi aydınlar, Tatar gazeteciliği başlamadan önce bu gazetelere gönderdikleri yazılarla tecrübe kazanmışlardı.<sup>10</sup> Kazan Tatarları, İstanbul'da Osmanlı Türkçesiyle basılan eserlere de ilgi duymuş ve mümkün olduğunca takip etmişlerdi. Osmanlı yazarları arasında, eserleri en çok okunan aydın, Ahmet Mithat Efendi idi. Zamanın şartları gereği Osmanlı Devleti'nde yayımlanan kitaplardan çok az sayıda Kazan'a ulaşır ve Ahmet Mithat'ın kitapları hemen tükenirdi.<sup>11</sup>

20. asra girilirken Rusya İmparatorluğu, son birkaç yüzyılında kazandığı zaferlerle, Baltık Denizi'nden, Büyük Okyanus'a kadar uzanan büyük bir imparatorluğa dönüşmüştü. Bununla birlikte bu ülkede yaşayan Rus ve Türk soylu halkların yanı sıra onlarca ulus, baskıcı hükümetin adaletsiz politikaları ile hayatlarından gayri memnun bir şekilde ömür sürmekteydi. Rusya adeta bir *Millî Hapishanesi* görünümündeydi. Bu memnuniyetsizlik, özellikle büyük şehirlerde meskûn olan halkı harekete geçirmiş, sosyalist akımların da etkisiyle yer yer yönetime karşı başkaldırı hareketleri gözlemlenmeye başlamıştı. 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nda Çarlık ordularının beklenmedik mağlubiyetinin, ihtilal hareketlerini alevlendirmesi üzerine Çarlık Hükümeti, Rusya'da halka bazı serbestiler tanımaya mecbur kalmıştı.

Oluşan bu görece özgür, yeni ortamdan Rusya Türkleri de istifade etmiştir. Çar II. Nikola tarafından 1905 yılında yayımlanan manifestonun ardından Rusya Türklerinin çıkardığı ilk gazete, Ahmet Ağaoğlu ve Ali Bey Hüseyinzade tarafından Bakü'de basılan *Hayat* idi. Yukarıda da değinildiği gibi 1905 yılının 15 Eylül günü Kazan'da yayın hayatına başlayan *Nur* gazetesi,

<sup>10</sup> Dilara Osmanova, "İsmail Bey Gaspıralı ve XX. Asrın Başında Tatar Süreli Yayınları", *İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bildiriler*, TÜRKSOY Yayınları, Ankara, 2003, s. 110-111; Hasan Demiroğlu, *Ülfet Gazetesi, 1905-1907 Yılları Arasında İdil-Ural Türklerinin Sosyo-Kültürel ve Siyasî Faaliyetleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2012, s. 13-14.

<sup>11</sup> Fatih Kerimi, "Merhum Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türkleri", *Türk Yurdu*, Yıl 2, Sayı 30, C. 3, 27 Kanun-ı evvel 1328-9 Ocak 1913, s. 161-162.

Kazan Tatarlarının ilk neşriyatıdır. Ancak bu gazete daha çok Çarlık rejimini destekler yazılar barındırması sebebiyle halk tarafından rağbet görmemiştir. İdil-Ural Türklüğünün yanı sıra, sonraki yıllarda Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'ne büyük hizmetlerde bulunacak olan Yusuf Akçura'nın yayınladığı *Kazan Muhbiri* gazetesi, sadece Kazan değil, tüm Rusya Türklerince memnuniyetle karşılanmıştır.<sup>12</sup> Aynı dönemde, Kazan Muhbiri gazetesiyle birlikte, birçok gazete ve dergi de yayım hayatına başlamıştı. Ayrıca yine 1905 senesinde Kazan'da millî bir tiyatro da kurulmuştu. 1917 yılına kadar faaliyetlerini devam ettiren bu tiyatrodaki kadınlar da rol almış ve tercüme eserlerin yanı sıra yerli yazarların oyunları da sahneye konulmuştur.<sup>13</sup>

#### **Abdürreşid İbrahim ve Ülfet Gazetesi:**

1905 yılındaki Rus Devrimlerinin ardından, imparatorluğun birçok bölgelerinden gelen temsilcilerin katılımıyla devlet meclisi "Duma" faaliyetlerine başlamıştı. Duma'da Müslüman Türk halklarının hukukunu koruyan, millî eşitliğini ve dinî özgürlüğünü savunan "Müslüman Fraksiyonu" siyasî etkinliklerine hız vermişti. 11 Aralık 1905 tarihinden itibaren Abdürreşid İbrahim'in editörlüğünde yayım hayatına başlayan Ülfet gazetesi de yayınlarıyla bu yönde hizmet göstermiştir.

23 Nisan 1857'de Tobolsk vilayetinde dünyaya gelen A. İbrahim'in babası Buharalı Özbek Ömer Efendi, annesi ise Başkurt Türklerinden Afife Hanımdır. Çocukluk yıllarından itibaren İslâmî eğitim alan Abdürreşid, 1879'da hac görevini yerine getirmek için Orenburg'dan ayrılmış ve hacılık vazifesini yerine getirdikten sonra 1880'de İstanbul'a gelmiştir. Daha sonra yeniden Medine'ye gitmiş ve burada devrin önemli bilim insanlarından eğitim almıştır.<sup>14</sup> Ardından tekrar İstanbul'a dönmüş ve burada "Çoban Yıldızı" adlı eseri kaleme almıştır. Bu kitap, Rusya'daki Müslüman Türk halklarının millî ve siyasî sorunlarını dile getiren ve istibdada karşı onları mücadeleye çağıran ilk eserlerdendir. İmparatorluk içinde Müslüman halklar, Ruslarla eşit haklara sahip vatandaş değillerdi ve Rusya Türklerinin aydınları bu durumun farkındaydı. Ancak ya bu konu hakkında fikir bildirecek imkânlardan yoksundular ya da söz söyleyecek cesaretleri yoktu. Bu sebepten, ülkede eşit

<sup>12</sup> Demiroğlu, 2012, s. 18-19.

<sup>13</sup> Hüseyin Namık Orkun, *Türkçülüğün Tarihi*, Kömen Yayınları, Ankara, 1977, s. 74.

<sup>14</sup> Mustafa İsmet Uzun, "Abdürreşid İbrahim (1857-1944)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara, 1988, s. 295; Neslihan Kılıç, "Rusya Türklerinin İlk Siyasî Temsilcisi Abdürreşid İbrahim'in Sıratı Müstakim Dergisindeki Çiın İzlenimleri", *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 23 (2), 2023, s. 1231. (1230-1241).

hak ve hukuku sağlayacak olan özerklik fikri halk arasında yayılmıyordu. Rusya Müslümanları arasında bu konuyu sistematik olarak değerlendirerek fikir bildirme cesaretini ilk bildiren kişi Abdürreşid İbrahim olmuştur. O, Çarlık hükümetinin baskıcı politikalarının en şiddetli olduğu dönemde, 1895 yılında kaleme aldığı *Çoban Yıldızı* adlı eserinde Rusya Türklerinin sorunlarını dile getirmişti. Ona göre, Kazakistan, Türkistan, Kafkasya ve Dağıstan gibi Müslüman halkın çoğunlukta olduğu bölgelere toprak otonomisi, Tatar, Başkurt ve Sibirya Müslümanları gibi Rus göçleri nedeniyle Müslümanların azınlığa düştüğü bölgelere ise kültürel özerklik verilmeliydi.<sup>15</sup>

II. Nikola'nın manifestosunun yayınlanması öncesinde, Kırım'da İsmail Bey Gaspıralı'nın başlattığı *Türk Birliği* ideali, Rusya Türkleri arasında yayılmaya başlamıştı. Onun fikirleri birçok aydını etkilemişti. Abdürreşid İbrahim bunlardan biri idi. A. İbrahim, Rusya'da Müslüman halkın çoğunlukta bulunduğu yerlerde toplantılar düzenleyerek bir heyet kurmuş ve dönemin İçişleri Bakanı aracılığıyla, Başbakan Sergey Vitte'ye (Başbakanlık süresi 6 Kasım 1905-5 Mayıs 1906) Rusya Türklerinin taleplerini içeren bir dilekçeyi ulaştırmıştı. Ona bu çalışmalarında Yusuf Akçura da yardımcı olmuştu.<sup>16</sup>

20. asrın başlarında, tüm İslâm âlemi gibi İdil-Ural Türkleri de ilim ve fende çağın çok gerisinde kalmışlardı. Rusya Türklerinin aydın zümresi bu durumun farkındaydılar ve halkın aydınlanması yolunda yapılması gereken reformları tartışmaktaydı. Ülfet Gazetesi de konu hakkında yapılan yorumlara, sayfalarında yer vermişti. Üzerinde durulan öncelikli husus, Rusya Türklerinin dinî açıdan kendilerini yenileyebilmeleri ve bunun için de asgarî müşterekte fikir birliğinin sağlanmasıydı. Gazetede bu mevzu hakkında en çok fikir beyan eden aydın Musa Carullah Bigiyev'dir<sup>17</sup>. O, yazılarında Rusya Türklerinin buldukları durumdan kurtulmalarının ancak birlik ve beraberlik içinde yaşamakla mümkün olabileceğini, bu yolda hizmet eden Abdürreşid İbrahim

<sup>15</sup> Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi)*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1998, s. 61-62.

<sup>16</sup> Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 40-41.

<sup>17</sup> 1875 yılında Rostov'da dünyaya gelen Musa Carullah, gençlik yıllarında Buhara, Semerkant, Mekke, Medine, Şam ve İstanbul gibi Türk-İslam dünyasının önemli merkezlerinde bulunmuştu. Siyasetle ilk olarak İstanbul'da bulunduğu dönemde tanışmış, ikinci Meşrutiyetin ilanından sonra *Metin* adlı bir dergi çıkarmıştır. 1904 yılında Rusya'ya dönmüş, Abdürreşid İbrahim'in gayretleriyle toplanan Rusya Müslümanları Kurultaylarında ve Ülfet Gazetesinde etkin bir şekilde yer almıştır, bkz, İsmail Türkoğlu, "Musa Carullah Bigi'nin Siyasî Faaliyetleri", *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1949)*, I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyef Sempozyumu, 6-7 Kasım 1999 Ankara, s. 193-194.

gibi aydınların desteklenmesi gerektiği hususları üzerinde özellikle durmuştur.<sup>18</sup>

Rusya İmparatorluğu'nda 18. yüzyıldan itibaren Müslüman halklar ile Rusların aynı devlet içerisinde yaşamalarına rağmen kültürel ve ilmî gelişmişlik açısından aralarında büyük bir uçurum vardı. Ruslar; askeriye, doğa bilimleri, sanayi, sanat ve edebiyat gibi yaşamın her alanında önemli bir atılım içindeyken, Rusya Türkleri ile modern dünya arasındaki mesafe bir hayli açılmıştı. İdil-Ural Türkleri, Rusya'da meskûn diğer Müslümanlar gibi Ruslarla aynı hayat tarzında yaşamayı *Ruslaşma* olarak addediyorlar ve buna şiddetle karşı çıkıyorlardı. Musa Carullah da Müslüman Türk halklarının Ruslaşmasının önlenmesini destekliyordu. Ancak sanayileşmenin gelişmesiyle Ruslarla birlikte yaşamayı kolaylaştıran birtakım yeniliklere ve onlardan alınacak bazı bilgilerle, özellikle fen bilimleri alanında bu iki halk arasındaki mevcut mesafeyi kapatacak girişimlere karşı çıkmayı mantıklı bulmuyordu.<sup>19</sup>

Abdürreşid İbrahim, Bigiyev gibi Müslüman halkların birliği konusunu önemsemekteydi. Eğitim almak için dünyanın çeşitli bölgelerinde bulunan A. İbrahim, Müslüman halkların o yıllardaki vaziyetini bizatihi gözlemlemiş ve yapmış olduğu değerlendirmeler neticesinde Müslümanların (Rusya Müslümanlarının), tek bir devlet çatısı altında olmasa da tek millet olarak bütünleşmesinin gerekliliği kanaatine varmıştır. Bilim ve fen alanlarındaki modernleşme konularında da Bigiyev ile aynı fikirleri paylaşan Abdürreşid, bu hususta bazı din adamlarının tutumlarını şiddetle eleştirmiştir. Rusya Türkü aydınları, başta eğitim olmak üzere modern çağın gerektirdiği reformların elzem oluşunu Müslüman halka öğretmek üzere faaliyetlerde bulunurken, bazı din adamları onlara yardımcı olmak yerine bu tür girişimleri engellemek için Rus hükümeti ile iş birliği yapmaktaydı.<sup>20</sup>

Ülfet Gazetesi'nin yayın hayatına başladığı yıllarda Batı ilim âleminde, Müslümanların uygarlığa ve medeniyete ulaşamamasının sebebi olarak İslâm dini olduğu hususunda tartışmalar yaşanmaktaydı. Müslüman âlimler bu ifadenin doğru olmadığını ispat etmek için eserler kaleme almıştır. Tartışmaya katılan Halim Sabit, Rusya Müslümanlarının modern dünyanın gerisinde kalışının İslâm dininden kaynaklanmadığını aksine Müslümanların İslâm

<sup>18</sup> Hasan Demiroğlu, "Ülfet Gazetesinin İdil-Ural Türklerindeki Siyasi Gelişmelere Etkisi", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, Sayı 1, Haziran 2006, s. 38-39.

<sup>19</sup> Demiroğlu, 2006, s. 40.

<sup>20</sup> Demiroğlu, 2006, s. 41.



dininin gereklerini tam olarak yerine getirmediklerinden bu durumda olduklarını, Kuran'dan ayetleri delil göstererek açıklamaya çalışmıştır. O, Müslümanların aşırı kaderciliğinden de şikâyetçi olmuş, çalışarak felaha kavuşmak yerine tembellikle içinde bulunulan vaziyeti kabullenmenin doğru olmadığını belirtmiştir. Bunlara ilave olarak Müslüman halkların yöneticilerinin basiretsizliği ile Abdürreşid İbrahim'in de sözünü ettiği Kadimcilerin fitnelerinin, siyasî manada çöktüğe yol açtığını dile getirmiştir.<sup>21</sup> Ülfet gazetesi yazarlarından olan Halim Sabit, sonraki yıllarda İstanbul'a gitmiş ve Osmanlı Türk aydınları ile birlikte Türkçü hareket arasında yer almıştır. Türkistan'a yaptığı gezisi sırasında edindiği bilgileri 1911 yılında Türk Yurdu dergisinde "*Altaylara Doğru*" adlı makalesiyle yayınlamış, 1915 yılında Ziya Gökalp'in tavsiyesiyle Darülfünuna girmiş ve burada edebiyat öğretmenliği de yapmıştır.<sup>22</sup>

#### **Ülfet Gazetesinde Kazaklar:**

İdil-Ural matbuatında Kazak Türkleri hakkındaki malumatlara daha çok Ülfet, Vakıf ve Yıldız gazetelerinde rastlanmaktadır. Diğer Tatar neşriyatları konu hakkında haberler yazarken, bu gazeteleri kaynak göstermişlerdir.<sup>23</sup> Ülfet gazetesinin yayıncısı Abdürreşid İbrahim'in kaleminden çıktığı anlaşılan "*Kazaklar*" adlı bir makalede Kazak Türkleri hakkında dile getirilen olumsuz ifadelerle karşı çıkmış, onların göçebe yaşam tarzlarından dolayı medeniyetten uzak kalmış olmalarını ifade etmenin yanlış olduğunu dile getirmiştir. A. İbrahim yazısının devamında Kazakların Rus egemenliğine girmeden önce kıtlık yaşamadıklarını, Rus hâkimiyetinde ise sadece siyasî değil sosyal ve ekonomik olarak da müşkül duruma düştüklerini belirtmiştir.<sup>24</sup>

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında Rus dilini, Rusya Türklerini Ruslaştırmanın ve Hıristiyanlaştırmanın bir aracı olarak kullanmak yaygın bir

---

<sup>21</sup> Demiroğlu, 2006, s. 42.

<sup>22</sup> Ali Birinci - Tuba Çavdar Karatepe, "Halim Sabit Şibay", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul, 1997, s. 336.

<sup>23</sup> Hasan Demiroğlu, "İdil-Ural Türk Gazetelerinde (1905-1912), Kırgız ve Kazaklar", *Tarih Dergisi*, Sayı 45 (2007), İstanbul, 2008, s. 156.

<sup>24</sup> Demiroğlu, "İdil-Ural Türk Gazetelerinde", s. 157-158.

hal almaya başlamıştı. Özellikle İdil-Ural bölgesi ve Kazak Bozkırlarında Misyoner Nikolay İlminskiy<sup>25</sup>, bu hususta yoğun mesai harcamıştı.

İlminskiy'nin uyguladığı bu eğitim sisteminden birçok Rus pedagoğ da etkilenmiştir. Diplomat bir ailenin çocuğu olarak 1867 yılında Paris'te dünyaya gelen Sofiya Vasilevna Çiçerina da bunlardan biridir. O, Pedagoji eğitimini Tambov ve Pokrovski'de tamamladıktan sonra tüm masrafları öğrenci velileri tarafından karşılanan Pokrovski-Çiçerin Okulunda öğretmenlik yapmış, ardından yetişkinler için bir okul da açmıştır. İlminskiy'nin yolundan giden Çiçerina, 1904 senesinde Kazan, Simbirsk, Vyatka ve Ufa vilayetlerinin 30 köyünü gezmiş, Rus ve Avrupa kültürünün öğrenilmesi bakımından Rusça öğrenmenin önemi hakkında bilgilendirmelerde bulunmuş ve gözlemlerini yayınlamıştır. O, 1906'da Rus Coğrafya Derneği'nin üyesi olmuş, 1918 yılındaki vefatına kadar bu görevini sürdürmüştür.<sup>26</sup> Sofiya V. Çiçerina, Petersburg Şarkiyat Enstitüsü'nde yaptığı konuşmasında Türkistan coğrafyası ve bölgede yaşayan halklar hakkında bazı bilgiler vermişti. Ancak bu bilgilendirme çok sayıda yanlışlıklar içermekteydi. Abdürreşid İbrahim, Ülfet gazetesinin 20., 21. ve 23. sayılarında “*Matmazel Çiçerina Nutku I*”, “*Matmazel Çiçerina Nutku II*” ve “*Matmazel Çiçerina Nutkuna Cevap*” adlı makalelerinde Kazak ulusal bağımsızlık hareketi Alaş Orda'nın önderlerinden Muhammedcan Tınışbayev'in toplantıdaki Çiçerina'ya itirazına da yer vermiştir. Çiçerina konuşmasında Tatar etkisi altında olmayan Kazak ve Kırgızların Şaman dinine inandıklarını, burada yaşayan insanların Rusya'ya desteklerini sağlamak üzere bölgeye gönderilen memurların bunu bilmemelerinden kaynaklı yanlış tutumlar sergilediğini bildirmişti. Bu sırada söz alan M. Tınışbayev, Yedisu'daki Kırgız ve Kazakların Şaman olmadığını, onların atalarından gelen bazı adetleri devam

<sup>25</sup> 23 Nisan 1822 tarihinde Rusya'nın Penza vilayetinde doğan Nikolay İlminskiy, Kazan İlahiyat Akademisini bitirmiştir. İlminsky'nin fikirleri *Ortodoks Rus Şuuru* etrafında gelişmiş ve Rusya'da yaşatan tüm toplulukları Ruslaştırılmayı amaç edinmiştir. Piskopos Grigory'nin görevlendirmesiyle, Ortodoks misyon işlerinin düzenlenmesi için Akademinin misyonerlik bölümünü yeniden yapılandırmıştır. Rusya'da Rus olmayan toplulukların Hristiyanlaştırılması sürecinde yoğun çalışmaları olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. İlyas Topsakal, “Rus İmparatorluğunda Yeni Ortodoks Yapılanma: İlminskiy ve Sistemi (1860-1917)”, *Tarih Dergisi*, S. 50 (2010/1), İstanbul 2011, s. 51-52.

<sup>26</sup> “Çiçerina Sofiya Vailevna”, <https://elibrary.orenlib.ru/index.php?dn=down&to=avtor&id=381>, Erişim Tarihi: 13.09.2023.

ettiriyor olmalarının Müslüman olmadıkları anlamına gelemeyeceğini söylemiştir.<sup>27</sup>

Tımsıbayev'in sözlerini, 1868-1888 yılları arasında Taşkent Öğretmen Okulu'nda öğretmenlik ve müdürlük görevinde bulunan Rus araştırmacı ve pedagog Mihail Alekseyeviç Miropiyev'in yazıları desteklemektedir. Ona göre, 18. yüzyılda hâlâ Şaman inancında olan Kazaklar, 1762-1796 yıllarında Rus tahtında bulunan *Büyük Katerina* (II. Yekaterina)'nın politikalarının etkisiyle giderek Müslümanlaşmaya başlamıştı. Elbette ki Katerina'nın buradaki amacı İslâm'a hizmet değildi. O zamanki Rus yönetimi Müslümanlığı, Kazakların Şamanlıktan Hıristiyanlığa geçişte bir araç olarak kullanmak istemişti.<sup>28</sup> Muhammedcan Tımsıbayev'in belirttiği gibi Kazaklar, İslâm dinini kabul etmelerine rağmen günlük yaşamlarında Şamanlığın bazı adet ve inançlarını sürdürmekteydi. Bu durum Mihail A. Miropiyev'in yazılarından da anlaşılmaktadır. Miropiyev, Kazaklardaki demonoloji öykülerini derlediği ve 1888 yılında Rusya İmparatorluğu Coğrafya Derneği tarafından yayımlanan *Demonlogičeskie Rasskazi Kirgizov* (Демонлогические Рассказы Киргизов) adlı kitapta Kazaklar arasında anlatılmakta olan şeytan, cin hikâyeleri ile karabasanları derlemiştir.<sup>29</sup> Bir tarafı Kazakça diğeri Rusça olarak kaleme aldığı bu eserinde o, anlattığı her hikâyenin sonunda Yusuf Kasimov, İsmail Kasimov, Ergali Kasimov, Kenjebay Matenov ve İş-Muhamed Bukin gibi kaynak isimleri de göstermiştir.

Ülfet gazetesi sayfalarında bundan başka Şahmardan (Şaymerden) Koşığıulov ve Cihanşah (Janşa) Seydalin gibi Kazak aydınlarının, Kazak Türklerinin sosyal ve ekonomik hayatları hakkında bilgi veren yazıları da çıkmıştır.

### Ülfet Gazetesi İlavesi "Serke"

I. ve II. Duma'da Kazak halkını temsil etmek üzere Kökşetav şehrinde seçilenler arasında Şahmardan Koşığıulov da vardı. O, St. Petersburg'a geldikten sonra Ülfet gazetecisinin yayıncısı Abdürreşid İbrahim ile anlaşarak tüm masrafları kendisinin karşıladığı "Serke" adlı bir gazete çıkarmıştır. 1907

<sup>27</sup> Demiroğlu, "İdil-Ural Türk Gazetelerinde", s. 158.

<sup>28</sup> Tümen Somuncuoğlu, "19. Asır Sonu 20. Asır Başlarında İdilboyu Tatarlarının Türkistan'daki Faaliyetleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, Cilt VIII, S. 2, s. 89.

<sup>29</sup> Mihail Alekseyeviç Miropiyev, *Demonlogičeskie Rasskazi Kirgizov*, Tipografiya V. F. Kirşbaum, St. Petersburg, 1888.

Mart ayına kadar basılan bu gazetede Kazak Türklerinin aydın şahsiyetlerinden Mirjakıp Dulatov da çalışmıştır.<sup>30</sup>

Serke, Ülfet'in Kazak okurları için gazeteye ek olarak Şahmardan Koşşıgulov'un<sup>31</sup> idaresi ve Abdürreşid İbrahim'in redaktörlüğünde, Çarlık hükümet organlarından alınan izinle başlangıçta iki haftada bir çıkarılması planlanan ancak birkaç sayısı basıldıktan sonra yayın hayatına son vermek zorunda kalan gazetedir. Kazak ulusal hareketinin önderlerinden Muhamedcan Seralın'ın 1911 senesinde Aykap Gazetesinin 1. sayısındaki baş makalesinde, "1907'de, II. Devlet Duma'sı milletvekillerinden Şahmardan Koşşıgulov'un içtihadı ile Ülfet Gazetesinin eki olarak Serke adlı bir gazete çıkmıştı" diyerek bu gazetenin Kazak halkı tarafından tanınmasına çalışmıştı.

Gazetenin basılmaya başlaması hakkında bilgi veren Kazak Bilimler Akademisi'nin merkezî kütüphanesinde bir el yazması da bulunmaktadır. Bu yazmada Serke gazetesinin 3. ve 4. sayısının çıktıktan sonra kapandığı; Serke sözünün ise bir felaket anında koyun sürüsünü koruyan, onlara liderlik eden teke<sup>32</sup> anlamına geldiği Ş. Koşşıgulov'dan naklen kaydedilmiştir.

Ülfet gazetesinin Redaktörü imzası ile basılmış olan *Necat* adlı eserde Serke gazetesi hakkında şunlar yazılmıştır:

*"1906 yılının sonunda, Ülfet Gazetesinin Kazak okurları için "Serke" adında, iki haftada bir çıkacak gazete çıkarılması kararlaştırıldı. Ertesi yıl Mart ayının başında gazetenin çıkarılacağı haberi duyuruldu. Ardından 28 Mart'ta ilk sayısı Ülfet Gazetesinin eki olarak yayımlandı. Gazete basıldıktan bir gün*

<sup>30</sup> Daulet İztileu, "Memlekettik Dumadağı Dala Ölkесinin Ökilderi", <https://e-history.kz/kz/news/show/319/>, Erişim Tarihi: 13.09.2023

<sup>31</sup> 1874 yılında Kazakistan'ın Akmola vilayetinde dünyaya gelen Şahmardan Koşşıgulov odu Şaymerden olarak da zikredilmektedir. O, Alaş Hareketine dini alanda hizmet etmişti. 1886 yılından sonra, eğitimini Bağdat ve Buhara'da almış olan Navrızbay Talasulı'nın Kökşetav'da açtığı medresede dinî ilimleri öğrenmiştir. II. Duma'ya milletvekili seçilen Koşşıgulov, Ülfet gazetesine ilave olarak Kazak dilinde basılan Serke adlı gazetesinin çıkarılmasına maddî destek sağlamıştır. bkz. Dina İsmamutova, "Alaş Kayratkeri Şaymerden Koşşıgululu" <https://daryn.online/article/171> Erişim Tarihi 09.12.2023

<sup>32</sup> Kazak edebiyatında *Serke* terimi, koyun ve keçi sürülerini kurt saldırılarından koruyan ve kurtları sürüye yaklaştırmayan tekeler için kullanılmaktadır. Bununla birlikte tüm tekeler Serke değildir. Tekelerin boynuzu kısa, Serkelerin uzundur. Serkeler, sürüye liderlik yaparlar, sadece keçiler değil koyunlar da onlara tabi olurlar. Kazaklar iyi Serkeleri kesmezler çünkü sürüler onlara emanettir. Serke sözü Kazak folklorunda da önemli yer tutmaktadır. Bu terim edebiyatta erliğin, yiğitliğin sembolü olarak da kullanılmıştır. Kazaklar, aralarında öne çıkan, halk tarafından sevilen kişilere "*Serke gibi delikanlı*" tabirini kullanırlardı. Mamutbek Kaldıbay, "Serke" <https://egemen.kz/article/5323-serke>. Erişim Tarihi: 27. 09. 2023.

sonra, polis elinde hem Ülfet gazetesinin hem de Serke gazetesinin tüm nüshalarının toplatılması hakkında hükümetin emrini gösteren bir belge ile geldi. Gazetelerin bütün nüshalarını toplayıp kilit altına alıp gitti. Yetkili organlara bu işlemin neden yapıldığı? sorulduğunda, Serke gazetesindeki bazı makalelerinde, Kazak halkının Rus hükümetine karşı kışkırtılması propagandasının yapıldığı cevabı alındı.<sup>33</sup>

Serke gazetesinin neden çıkarıldığı ve bu gazetenin yayın politikasının ne olduğu sonraki yıllarda Kazak ulusal bağımsızlık hareketi Alaş'ın önderi arasında yer alacak olan Mirjakıp Dulatov'un, Serke gazetesinin ilk sayısındaki "Gençlere" adlı şiiri ve ikinci sayısındaki "Bizim Maksadımız" adlı baş makalesinden açıkça görülmektedir. Dulatov, şiirinin ilk mısralarında Kazakların yaşamakta olduğu onca eziyete rağmen derin bir uykuda olmasından şikâyetçi olurken, şiirin sonunda gençlerin halkı uyandırması ve onlara önderlik etmesi gerektiğini belirtmiştir. Şiirin son mısrasında ise "Bir Serke olmazsa, bin koyun nasıl geçer derin sudan" diyerek gazetenin adına gönderme yapmıştır. Argın mahlasını kullanarak kaleme aldığı "Bizim Maksadımız" adlı yazısı "Kazaklar, Rusya boyunduruğu altında yaşayan halktır" cümlesiyle başlamaktadır. Makalenin devamında Kazak halkının Rusya Devleti içinde hiçbir hak ve hukukunun bulunmamasının halkın hükümete karşı nefretinin doğmasına yol açtığı, onlardan toplanan vergilerin lüzumsuz yerlere harcandığı, Rus memurların halkı darp ederek mal ve mülkünü yağmaladığı, aklına geleni hukuk tanımadan yaptıkları yazılmıştır.

Dulatov bu yazısında Kazakların toprak meselesine de değinmiştir. Birçok Rus köylü ve çiftçisi, Kazakistan'a getirilerek Kazaklara ait en verimli arazilere yerleştirilmişti. O, "bu Ruslara Rusya'da yer yok mu? Elbette var. Ancak bu topraklar Rus asillerinin ve zenginlerinin arazisidir. Onlarda topraklarını ücretini almadan vermiyorlar. Böylece bu mujikler de Kazak ülkesine gönderiliyor. Bu durumda, toprakları, meraları, ırmakları, gölleri ellerinden zorla alınan Kazak halkı ne yapsın?"<sup>34</sup> demişti.

<sup>33</sup> U. Subhanberdina, *Kazaktın Revolutsiyadan Burınğı Merzimdi Baspasözdegi Materialdarı*, Kazak SSR Gılım Akademiyasının Baspası, Almatı, 1963, s. 276-277.

<sup>34</sup> "Kazak Gazeti Jane Serke. Kazaktın Tungş Ultık-Beyresni Basılımdarı" <https://bigox.kz/kazak-gazeti-zhane-serke-kazaktın-tungvsh-ulttyk-bejresni-basvlymdary/>, Erişim Tarihi: 28. 09. 2023.

Rus polis teşkilatı bu yazıyı Kazakları isyana teşvik olarak nitelemiş ve hızla soruşturma başlatmıştır. Ancak makale “*Argın*” adını kullanarak yazıldığından Mirjakıp Dulatov’a ulaşılammıştır.

Serke gazetesi, Çarlık Rusya’nın uyguladığı sansür politikası sebebiyle yayın hayatını uzun süre devam ettirememiş, birkaç sayısı çıktıktan sonra kapanmıştır.

### Sonuç

Ülfet gazetesi yayın hayatına son vermesinin ardından Abdürreşid İbrahim, Türkistan ve Sibiryadaki Müslüman Türk halkları arasında Çarlık emperyalizmine karşı propaganda faaliyetlerini sürdürmüştür. 1907’den sonra Japonya’ya giderek Tokyo Müslümanlarına önderlik yapmıştır. 1912’de İstanbul’a gelen ve Mehmet Akif ile dost olarak Türk edebî ve ilmî hayatında önemli hizmetler vermiş olan Abdürreşid İbrahim 1933 yılında yeniden Tokyo’ya dönmüş ve 1944’teki vefatına kadar burada yaşamıştır.

20. asrın başlarında Tatar Türklerindeki basın-yayın faaliyetlerinin sadece İdil-Ural değil başta Türkistan Türkleri olmak üzere tüm Rusya Türklerinde ulusal bilincin oluşmasında önemli katkı sağlamıştı. Abdürreşid İbrahim gibi aydınların, Çarlık hükümetinin sıkı denetimine rağmen çıkardıkları Ülfet gibi gazete ve dergiler, yazdıkları kitaplarla Tatar ve Başkırtların yanı sıra Kazak ve Kırgızlar gibi Türk halklarının eğitiminde büyük hizmetleri vardır. Ülfet gazetesinin bunlarla birlikte, Türk halkları arasında dil, fikir, din ve siyaset alanlarında iş birliğinin oluşmasında, Çarlık emperyalizmi karşısında ortak direnişin sergilenmesi yolunda katkısı olmuştur.

### KAYNAKÇA

AKÇURA, Yusuf, *Türkçülüğün Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004.

AKYOL Taha, “Ceditcilik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul 1993, s. 211-213.

AKIN, Rıdvan, *Osmanlı Devleti’nin Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi (1908-1918)*, Der Yayınları, İstanbul, 2002.

AYDA, Adile, *Sadri Maksudi Arsal*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

- BİRİNCİ, Ali-KARATEPE ÇAVDAR Tuba, “Halim Sabit Şibay”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul, 1997, s. 336-337.
- DEMİROĞLU, Hasan, “İdil-Ural Türk Gazetelerinde (1905-1912), Kırgız ve Kazaklar”, *Tarih Dergisi*, Sayı 45 (2007), İstanbul, 2008, s. 155-173.
- DEMİROĞLU, Hasan, “Ülfet Gazetesinin İdil-Ural Türklerindeki Siyasi Gelişmelere Etkisi”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, Haziran 2006, s. 36-53.
- DEMİROĞLU, Hasan, *Ülfet Gazetesi, 1905-1907 Yılları Arasında İdil-Ural Türklerinin Sosyo-Kültürel ve Siyasî Faaliyetleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2012.
- DEVLET, Nadir, *1917 Ekim İhtilali ve Türk Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibiryâ Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi)*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1998.
- ILGAR, İhsan, *Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986.
- İSMAMUTOVA Dina, “Alaş Kayratkeri Şaymerden Kosşıgululu” <https://daryn.online/article/171> Erişim Tarihi 09.12.2023
- KANLIDERE, Ahmet, “Mercanî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara, 2004, s. 169-172.
- KERİMİ, Fatih, “Merhum Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türkleri”, *Türk Yurdu*, Yıl 2, Sayı 30, C. 3, 27 Kanun-ı evvel 1328- 9 Ocak 1913, s. 161-164.
- KILIÇ, Neslihan, “Rusya Türklerinin İlk Siyasî Temsilcisi Abdürreşid İbrahim’in Sıratı Müstakim Dergisindeki Çin İzlenimleri”, *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 23 (2), 2023, s. 1230-1241.
- KOYGELDİYEV, Mambet, *Ulttık Sayasi Elita*, Jalın Baspası, Almatı, 2004.
- MİROPIYEV, Mihail Alekseyeviç, *Demonlogičeskie Rasskazi Kirgizov*, Tipografiya V. F. Kirşbaum, St. Petersburg, 1888.
- ORKUN, Hüseyin Namık, *Türkçülüğün Tarihi*, Kömen Yayınları, Ankara, 1977.
- OSMANOVA, Dilara, “İsmail Bey Gaspıralı ve XX. Asrın Başında Tatar Süreli Yayınları”, *İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bildiriler*, TÜRKSOY Yayınları, Ankara, 2003, s. 110-114.

- Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi, (ÖCMDA), Fon: İ-1, Kayıt No: 31 Dosya No: 540, s. 5.
- ÖZKAYA Y., “Rusya Türklerinde Modern Eğitimin Mimarı: İsmail Gaspiralı”, *Turkologiya*, S. 1 (105), 2001, s. 83-92.
- SOMUNCUOĞLU, Tümen, “19. Asır Sonu 20. Asır Başlarında İdilboyu Tatarlarının Türkistan’daki Faaliyetleri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, Cilt VIII, Sayı 2, s. 87-101.
- SUBHANBERDİNA, U., *Kazaktın Revolutsiyadan Burıngı Merzimdi Baspasözdegi Materialdarı*, Kazak SSR Gılım Akademiyasının Baspası, Almatı, 1963.
- TOPSAKAL İlyas, “Rus İmparatorluğunda Yeni Ortodoks Yapılanma: İliminskiy ve Sistemi (1860-1917)”, *Tarih Dergisi*, S. 50 (2010/1), İstanbul 2011, s. 47-71.
- TÜRKOĞLU İsmail, “Musa Carullah Bigi’nin Siyasî Faaliyetleri”, *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1949), I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyef Sempozyumu*, 6-7 Kasım 1999 Ankara, s. 193-204.
- UZUN, Mustafa İsmet, “Abdürreşid İbrahim (1857-1944)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 1988, s. 295-297.
- ZENKOVSKY, Aleksandr S., *Rusya’da Pantürkizm ve Müslümanlık*, (Çeviren İzzet Kantemir), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983.
- “Çiçerina Sofiya Vailevna”, <https://elibrary.orenlib.ru/index.php?dn=down&to=avtor&id=381>. Erişim Tarihi: 13.09.2023.
- “Kazak Gazeti Jane Serke. Kazaktın Tungş Ulttk-Beyresmi Basılımdarı” <https://bigox.kz/kazak-gazeti-zhane-serke-kazaktyn-tungysh-ulttyk-bejresmi-basylymdary/>. Erişim Tarihi: 28. 09. 2023.
- İZTİLEU, Daulet, “Memlekettik Dumadağı Dala Ölkесinin Ökilderi”, <https://e-history.kz/kz/news/show/319/>. Erişim Tarihi: 13.09.2023.
- KALDIBAY, Mamıtbek, “Serke” <https://egemen.kz/article/5323-serke>. Erişim Tarihi: 27. 09. 2023.